

РОЗДІЛ 9

КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 811.124'06'373.7

КОНЦЕПТ СМЕРТЬ У ЛАТИНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

CONCEPT OF DEATH IN LATIN PROVERBS AND SAYINGS

Петришин М.Й.,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального та германського мовознавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті аналізується концепт смерть як одиниця ментальності та світосприйняття. Метою дослідження є визначення семантичних ознак концепту смерть у латинських пареміях. Джерельною базою слугували латинські пареміологічні одиниці та фразеологізми, які вербалізують уявлення давніх римлян про фінал земного буття, експлікують фізичні, моральні та аксіологічні ознаки смерті. Пояснено причини виникнення позитивних і негативних конотацій у прислів'ях та приказках зі згаданим компонентом. Традиції та звичаї римського народу накладають відбиток на формування концепту смерть у римській лінгвокультурі.

Ключові слова: концепт, прислів'я, національно-культурна специфіка, смерть, латинська мова.

В статье анализируется концепт смерть как единица ментальности и мировосприятия. Цель работы заключается в выделении семантических признаков концепта смерть в латинских паремиях. Объектом исследования являются латинские паремииологические единицы и фразеологизмы, которые вербализируют представления древних римлян о финале земного бытия, эксплицируют физические, моральные и аксиологические признаки смерти. Объяснены причины возникновения положительных и отрицательных коннотаций в пословицах и поговорках с упомянутым компонентом. Традиции и обычаи римского народа накладывают отпечаток на формирование концепта смерть в римской лингвокультуре.

Ключевые слова: концепт, пословица, национально-культурная специфика, смерть, латинский язык.

This article analyses a concept death as a unit of mentality and worldview. The purpose of the study is to extract semantic features of the concept death in Latin proverbs. The source basis of the investigation was the Latin paremiological units and phraseologisms that verbalize the representation of the ancient Romans about the finale of earthly existence, that explicate the physical, moral and axiological signs of death. The reasons of appearance of positive or negative connotations in the proverbs and sayings with the mentioned components are explained. Traditions and customs of the Roman people are imprinted on the formation of a death's image in Roman linguoculturology.

Key words: concept, proverb, national-cultural specificity, death, Latin language.

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом сучасних лінгвістичних досліджень є аналіз мовних явищ крізь призму лінгвокультурології, пізнання конкретного народу через дослідження мови. Лінгвістичний чинник у лінгвокультурологічних дослідженнях, як зазначає В. Кононенко, виконує функції свого роду структурованого стрижня, рушійної сили опису, оскільки мова як основоположна ознака тексту віддзеркалює увесь спектр можливих виявів особистісного й суспільного, національного й планетарного, родинного й регіонального вихідних принципів [8, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним з онтологічно важливих концептів для будь-якого народу є концепт *смерть*. Феномен смерті завжди викликав зацікавлення людства. Розуміння сенсу кінця земного життя, відношення до смерті

змінювалося протягом тисячоліть. Кожна етнічна спільнота має своє бачення та тлумачення того, що таке смерть, що чекає людину після смерті. Тема смерті в її філософському, психологічному, культурологічному та медичному аспектах є актуальною в сучасних наукових студіях. Філософи, антрополози, соціологи, психологи, теологи, культурологи, медики виявляють непересічний інтерес до цієї проблематики, розглядають ті чи інші аспекти кінця земного життя. Зацікавленість дослідників танатологічною тематикою пояснюється, на нашу думку, загадковістю феномена смерті, її глибиною, універсальністю та недосяжністю, а також відсутністю можливості пізнання таємниці смерті через власний досвід. Обраний за об'єкт аналізу лінгвокультурний концепт *смерть* перебуває також у полі наукових пошуків лінгвістів.

Одним із нових досліджень концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу є наукова розвідка Л. Федорюк. Автор розглядає аналізований концепт як абстрактну, номіновану, актуальну, складну (багаторівневу), парну (має антонімічну пару – життя), універсальну, стійку, споконвічну, телеонімну одиницю, шляхом аналізу лексикографічних джерел, художнього дискурсу та результатів асоціативного експерименту визначає його мотиваційний, поняттєвий, образний, символічний, ціннісний, асоціативний складники у свідомості носіїв української мови. Унаслідок проведеного дослідження встановлено ядро концепту (тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»), ближню периферію, репрезентовану тематичними групами «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потоїбччя», а також далеку периферію, що містить тематичні групи «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури» [12]. А. Жалай та Ю. Андрійченко вивчають лексико-семантичні засоби вираження концепту *смерть* на матеріалі іспанської мови [4], О. Середа – англійської [11]. Метою наукової розвідки Р. Каракевич є виявлення асиметрії фразеологічних культурологем під час об'єктивації концептів TOD/СМЕРТЬ на матеріалі української та німецької мов [6]. Аналіз наукової літератури щодо визначеної проблематики засвідчив наявність численних публікацій, у яких концепт *смерть* розглядають дослідники в бінарній опозиції через концепт *життя*. Дихотомію життя та смерті на матеріалі паремій української та італійської мов простежила О. Близнюк. Дослідник визначила способи актуалізації архетипів, архетипних мотивів і символів аналізованих концептів, розкрила їхню лінгвoseміотичну природу функціонування, представила моделі гештальтних репрезентацій [2]. Наукові студії І. Іванової присвячені вивченню українських національних стереотипів та їхніх кореляцій у фразеосемантичному полі «життя/смерть». Унаслідок проведеного дослідження встановлено, що фразеологічні одиниці, пов'язані зі смертю, кількісно превалюють над тими, що пов'язані із життям [5]. Мовне втілення концептуальної діади життя/смерть у російській фразеології, пареміології та афористичці розглядає Н. Новікова [9]. Важливість дослідження Ш. Басирова полягає у виявленні універсальних ознак бінарної опозиції «життя – смерть» на матеріалі прислів'їв і приказок 24 різноструктурних мов [1]. У класичній філології є окремі напрацювання, присвячені танатологічній тематиці. Наприклад, у фокусі наукових зацікавлень Н. Полікарпової –

уявлення давніх римлян про смерть у творах римських сатириків Марціала та Ювенала [10]. Однак особливості семантичної репрезентації концепту *смерть* у мовній картині давніх римлян на матеріалі паремій не були ще об'єктом спеціального вивчення. Відсутність досліджень лінгвокультурної специфіки аналізованого концепту в латинських прислів'ях і приказках зумовлює актуальність нашої розвідки.

У зв'язку з цим пропонується розвідка є оригінальним дослідженням, спрямованим на встановлення специфіки аналізованого концепту в латинській мові.

Постановка завдання. Метою роботи є виявлення семантико-когнітивних особливостей репрезентації концепту *смерть* у паремійному фонді латинської мови. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: узагальнити теоретичні засади дослідження концепту *смерть* у сучасних лінгвістичних студіях; укласти реєстр латинських паремій, які репрезентують уявлення древніх римлян про смерть; розглянути їхню національно-культурну специфіку.

Об'єкт дослідження становлять паремії, які репрезентують уявлення римлян про смерть. **Предмет** – засоби та лінгвокультурологічні особливості концепту *смерть* у паремійному фонді латинської мови.

Джерельною базою розвідки слугували паремійні одиниці та фразеологізми, зафіксовані словниками крилатих латинських висловів, збірками прислів'їв і приказок. Це, на нашу думку, є показовим, оскільки паремійний фонд мови – це джерело національно-культурної інформації, яка імпліцитно або експліцитно відображає аксіологічні моделі соціуму, акумулює особливе бачення та сприйняття універсальних концептів.

Виклад основного матеріалу. Концепт – це не лише когнітивна структура, а й інтелектуальна одиниця, збагачена ціннісними ознаками, культурно маркований вербалізований смисл, зовнішня форма якого представлена низкою мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну та когнітивну структури. Найбільш інформативним матеріалом під час аналізу концептів є, на нашу думку, паремійний фонд мови. Оскільки ми розглядаємо національно-культурну специфіку концепту *смерть* на матеріалі прислів'їв і приказок, то можемо стверджувати, що він є одиницею індивідуальної свідомості, у якій сублімуються поняття, уявлення, емоції та почуття давніх римлян.

Феномен смерті належить до базових універсальних концептів у мовній картині світу будь-

якого народу. Важко знайти проблему, яка протягом тисячоліть викликала зацікавлення людства та слугувала джерелом страху й таємниці. Проте кожна етнічна спільнота має власне особливе бачення та розуміння концепту *смерть*, оскільки, як зазначає А. Гуревич, сприйняття й переживання людьми смерті – це невід’ємний інгредієнт соціально-культурної системи, і їх установки щодо цього біологічного феномена обумовлені складним комплексом соціальних, економічних, демографічних відносин, обумовлених психологією, ідеологією, релігією, культурою [3, с. 135].

Вивчення латинських прислів’їв і приказок дає можливість розглянути смислові ознаки концепту *смерть* у римській лінгвокультурі. У паремійному фонді латинської мови виявлено понад 180 афористичних одиниць, які репрезентують уявлення давніх римлян про кінець земного буття.

Життя людини – це коротка ланка в ланцюгу поколінь. Античні римляни вірили в неминучість смерті, чітко усвідомлювали, що народження людини – це перший крок до вічного сну: *nascentes morimur* (народжуючись, помираємо); *homini necesse est mori* (смерть для людини неминує); *vix orimur, morimur* (ледве ми народжуємось, одразу ж помираємо).

Смерть, як і народження, вважали закономірним результатом існування живого організму: *mors naturae lex est* (смерть – це закон природи).

Численні паремії репрезентують уявлення римлян про сенс смерті, оскільки люди здавна шукали відповіді не тільки на питання смислу життя, а й розмірковували про сутність смерті. У свідомості римлян смерть виступає фінішем людських страждань, засобом звільнення від труднощів і турбот земного буття: *mors laborum ac miseriarum quies est* (смерть – відпочинок від страждань і нещастя); *mors meta laborum* (смерть – це кінець страждань); *mors dolorum omnium exsolutio est et finis* (смерть є звільненням і кінцем усіх страждань). Важливу роль у структурі концепту *смерть* відіграють паремії які репрезентують смерть як універсальне явище, що підсумовує життя людини, завершує її земні справи: *mors ultima linea rerum est* (смерть – остання лінія справ). Виявлено афористичні вислови, які змальовують смерть як порятунок від життєвих перипетій: *poenam non sentio mortis, poena fuit vita, requies mihi morte parata est* (я не відчуваю покарання за смерть; покаранням було життя, смерть принесла мені порятунок). В окремих прислів’ях натрапляємо на думку про те, що смерть позбавляє живих надії на майбутнє: *sperandum est vivis non est spes ulla sepultis* (надія

притаманна живим, у мертвих немає жодної надії).

Ставлення до смерті у римлян не було однозначним. З одного боку, її боялися, а з іншого – сприймали як природну необхідність, якої ніхто не може уникнути. Наприклад, окремі паремії змальовують смерть як невідворотне явище, те, з чим потрібно змиритися: *mors et fugacem persequitur virum* (смерть дожене й того, хто від неї тікає); *mortem effugere nemo potest* (смерті ніхто не може уникнути); *mortis habens horam cadit, omnis homo nescit horam* (кожен помре, коли смерть прийде).

Смерть забирає в людини найдорожчий скарб – життя. У зв’язку з цим вона викликала у римлян асоціацію зі страхом. Давні люди розуміють неминучість кінця життя, але бояться смерті та думок про неї: *mortem timere crudelius est quam mori* (бояться смерті гірше, як померти), *non mortem timeamus, sed cogitationem mortis* (ми боїмося не смерті, а думок про смерть). Це, на нашу думку, зумовлено тим, що смерть не дає можливості повернутися людині до життя, насолоджуватися ним, розпочати все з чистого аркуша. Проте не тільки сама смерть для римлян була страшною, страшним вважали вони момент настання смерті: *mors misera non est, aditus ad mortem est miser* (смерть не є страшною, але страшним є прихід смерті). Реальність життя змушувала замислитися давні народи про те, що на цьому світі всі люди є тимчасовими гостями: *brevis vitae Isthmus* (коротким є Істм життя); *festinate decurrere velox flosculus vitae* (швидко опадається скороминуща квітка життя). Крім того, римляни під впливом міфологічних уявлень усвідомлювали, що смерть – це перехід між земним існуванням і вічним світом, для якого не існують часові рамки. Хоча кожна людина є смертною, однак у римському світогляді зафіксовано думку про безсмертя людства: *sigillatim mortales, cunctim perpetui* (кожна окрема людина смертна, та людство загалом безсмертне).

Смерть для римлян не була символом повного припинення земного буття. Древні вірили, що душі померлих людей потрапляють у підземне царство, змінюють місце свого перебування: *morte carent animae, semper priore relicta sede novis domibus vivunt habitantque receptae* (душі не вмирають; залишаючи попереднє місце перебування, вони живуть в інших місцях, які знов приймають їх). Але ніхто не може знати години своєї смерті: *mors certa, hora incerta* (смерть – відома, але година смерті невідома).

Земне життя – це підготовка до смерті. У зв’язку з цим виявлено окремі паремії, сенс

яких полягає в тому, що людина завжди повинна пам'ятати про смерть: *memento mori* (пам'ятай про смерть); *tota vita descendum est mori* (усе життя потрібно вчитися вмирати); *quidquid facies respice ad mortem* (щоб ти не робив, думай про смерть).

Оскільки смерть – це кінець, звільнення не тільки від клопотів, а й радощів життя, римляни закликали насолоджуватися кожним моментом земного існування: *cum te mortalem noris, praesentibus expel deliciis animum: post mortem nulla voluptas* (оскільки ти знаєш, що ти смертний, вдовольняй душу сьогоднішніми втіхами: після смерті – жодних насолод). Тож змістом буття античної людини у римській ментальності були гедонізм і споживання.

Смерть – універсальне поняття, яке однаково чекає багатія і бідняка, патриція і плебея, царя і раба. У зв'язку з цим аналізований концепт у латинських пареміях трактується як невблаганна сила, яка зрівнює всі соціальні стани та вікові категорії. Отож уже у свідомості давніх римлян знаходимо думку про те, що суспільне становище, привілеї, багатство втрачають сенс перед смертю, а справедливість можлива лише після земного життя: *pallida mors aequo pulsatur pede pauperum tabernas regumque turres* (бліда смерть тією ж ногою ступає і в хатини бідних, і в палаци царів); *mors omnibus communis* (смерть є однаковою для всіх); *mors sceptrum liguibus aequat* (смерть зрівнює скипетри з мотиками); *mors nescit legem, tollit cum paupere regem* (смерть не перебирає, злидаря й царя забирає); *ultima nos omnes efficit hora pares* (остання година робить нас усіх рівними); *aequat omnes cinis: impares nascimur, pares morimur* (прах усіх зрівнює: народжуємося нерівними, помираємо рівними).

У паремійній картині римлян знаходимо думку про те, що гідні люди помирають молодими: *quem di diligunt, adolescens moritur* (кого боги люблять, той умирає молодим); *optima citissime pereunt* (прекрасне гине передчасно). Очевидно, древні вважали, що підземні боги забирають до себе найкращих.

Людина помирає, але спогад про неї продовжує жити в пам'яті та думках родичів і близьких. Цю думку репрезентує паремія: *multis ille bonis flebilis occidit* (помер, оплаканий багатьма добрими людьми). Крім того, натрапляємо на розуміння римлянами того, що потрібно пам'ятати лише добрі вчинки людини, не тримати зла на померлого: *de mortuis aut bene aut nihil* (про мертвих або добре, або нічого). Це, на нашу думку, пояснюється міфологічними уявленнями давніх наро-

дів про те, що лихі слова про покійників можуть викликати помсту померлого зі світу вічної темряви.

У світоглядних поглядах римлян виявлено прислів'я, які відображають взаємозв'язок земного і загробного життя. В уявленні античної людини смерть залежала від способу життя. Отож гідне та чесне життя – це не тільки добра репутація для живих, але й запорука гідної смерті: *qualis vita et mors ita* (яке життя, така й смерть).

Великим гріхом вважали римляни звичай бажати собі смерті: *nihil videtur turpius quam optare mortem* (нічого немає ганебнішого, як бажати смерті).

В окрему групу виділяємо прислів'я та приказки, в яких виявлено позитивні загальнооцінні вияви смерті. Протягом своєї історії римляни вели війни з численними народами. У зв'язку з цим вони не сприймали героїчну смерть воїна як скорботну подію, а розглядали її як вияв хоробрості та гідності: *clarae mortes pro patria oppetinae beatae videri solent* (славна смерть за батьківщину звичайно вважається щасливою); *dulce et decorum est pro patria mori* (солодко та почесно померти за батьківщину).

Образний компонент концепту смерть у латинській мові об'єктивується низкою метафоричних висловлювань. Психологічним підґрунтям метафор, як зазначає О. Близнак, є прагнення витіснити й замінити в мовленні явища, які викликають негативні емоції [2, с. 8]. Наприклад, смерть викликала асоціацію з темрявою та страхом, забирала в античної людини світло надії. Метафора ночі виступає в римській ментальності символом смерті: *omnes una manet nox* (усіх чекає одна й та сама ніч). Сема «темрява» лексеми *nox*, *noctis*, *f* (ніч) стала основою для розвитку значення «посмертна тінь», а згодом і «смерть». Крім того, смерть розглядають римляни як рух і переміщення з одного світу в інший. Дорога до предків виступає медіатором цього й того світу: *demittere aliquem ad imos manes* (відправляти когось до душі померлих); *maioribus reddi* (відправлятися до предків); *carpere supremum iter* (проходити останній шлях). Античний світ персоніфікував смерть. В образі Харона – міфічного човняра, який у підземному царстві перевозив душі померлих через річки Стікс та Ахеронт, втілено уявлення римлян про прихід смерті: *alterum pedem in sumba Charontis habere* (однією ногою в човні Харона стояти). В окремих пареміях натрапляємо на опис посмертних метаморфоз людського тіла: *pulvis et umbra sumus* (ми тільки прах і тінь).

Смерть у римській лінгвокультурі має амбівалентний характер. У певних життєвих обставинах

римляни розглядали її як щастя та позитив: *mori est felicitas, antequam mortem invocet* (щастя померти до того, як просити смерті); *honestas mors turpi vita potior* (краще пристойна смерть, ніж ганебне життя); *mors repentina est summa vitae felicitas* (вчасна смерть є найбільшим щастям життя).

У низці афористичних висловів натрапляємо на переосмислення сенсу смерті. Смерть – це не фінал життя, життя без тих чи інших благ або занять вважали римляни смертю. Оскільки пріоритетом у римському суспільстві були освіта, наука, соціальний статус, матеріальні блага, то позбавлення або відсутність їх прирівнювали до смерті: *otium sine litteris mors est et hominis vivi sepultura* (відпочинок без занять наукою – це смерть і поховання живої людини); *vita sine litteris mors est* (життя без науки – смерть); *est socia mortis homini vita ingloria* (безславне життя для людини подібне до смерті); *homo sine pecunia est imago mortis* (людина без грошей подібна до смерті).

Висновки. Прислів'я та приказки – важливий фрагмент картини світу, релевантне джерело уявлень стародавніх римлян про смерть. Дослідження концепту *смерть* на матеріалі латинських паремій дало змогу виокремити риси, притаманні концептуальній картині світу давніх римлян. Домінантними поняттєвими ознаками аналізованого концепту в римській лінгвокультурі є «припинення існування», «неминучість», «звільнення від страждань», «рівність перед смертю», «страх». Смерть у латинських пареміях рідко персоніфікована та не має безпосереднього зв'язку з долею. Вивчення моделей ставлення римлян до смерті проливає світло на установки античного народу щодо цінностей життя, слугує індикатором характеру цивілізації, ідентифікаційним кодом культури, лакмусовим папірцем для визначення рівня свідомості суспільства.

Перспективою наших студій є дослідження репрезентації концепту *смерть* у пареміях на матеріалі різноструктурних мов, що дасть змогу виявити його універсальні стереотипи та етнокультурну специфіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басыров Ш.Р. Вербализация жизни и смерти в разноструктурных языках. Научные труды КубГТУ. № 4. 2016. С. 1–17.
2. Близнюк О.О. Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2008. 26 с.
3. Гуревич А.Я. Смерть как проблема исторической антропологии: О новом направлении в зарубежной историографии. URL: http://www.monsalvat.globalfolio.net/rus/manifest/king_death/gurevich-death/index.php (дата звернення: 29.09.2018).
4. Жалай А.В., Андрійченко Ю.В. Концепт «СМЕРТЬ» в іспанській пареміології. Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. 2012. Вип. 21. С. 140–146.
5. Иванова І.Б. Фразеосемантичне поле «життя/смерть»: національні стереотипи та їх кореляції: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2008. 20 с.
6. Каракевич Р.О. Фразеологічна об'єктивація концептів TOD/СМЕРТЬ крізь призму зіставлення (на матеріалі німецької та української мов). URL: <http://czasopisma.tnkul.pl/index.php/rh/article/view/7901> (дата звернення: 29.09.2018).
7. Колкова Н.А. Концепт «СМЕРТЬ» в пословичных текстах. Вестник Оренбургского государственного университета. 2008. № 11. С. 8–15.
8. Кононенко В.І. Текст і образ: монографія. Київ, Івано-Франківськ, 2014. 192с.
9. Новикова Н.А. Концептуальная диада «Жизнь – Смерть» и ее языковое воплощение в русской фразеологии, паремииологии и афористике: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Череповец, 2003. 17 с.
10. Поликарпова Н.А. Дефиниции смерти в произведениях римских сатириков I–II вв. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/definitsii-smerti-v-proizvedeniyah-rimskih-satirikov-i-ii-vv> (дата звернення: 29.09.2018).
11. Середа Е.С. Вербализация концепта «СМЕРТЬ» в английском языке (на материале паремииологических единиц). Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. Ч. 1. № 5 (47). С. 173–176.
12. Федорюк Л.В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Вінниця, 2018. 20 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

1. Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Из скарбниці античної мудрості. Київ: «Вища школа». Головне вид-во, 1988. 320 с.
2. Латинська фразеологія: слов.-довід. / Авт., уклад. П.І. Осипов. Київ: «Академвидав», 2009. 344 с.
3. Цимбалюк Ю.В. Латинські прислів'я і приказки. Київ: «Вища школа», 1990. – 436 с.
4. Из античной мудрости: Латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями / Авт.-сост. Н.А. Гончарова. 2-е изд., перераб. Минск: «Выш. шк.», 2013. 495 с.